

Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ

ԲՆԱԳՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՈՎ

Սանսյան Արտյուշ Սպիրիդոնի

Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918թ.
ինքնապաշտպանությունը

Մասնագիտությունը.- Հայոց պատմություն է. 00.01

Պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

Սեդմագիր

Երևան-1996

Աշխատանքը կատարվել է Երևանի պետական համալսարանի Հայոց

պատմության ամբիոնում:

Գիտական ղեկավար՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Լ. Ա. ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆ

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

1. ՊԱՏՄ. ԳԻՏ. ԴՈԿՏՈՐ, ՊՐՈՖ. Է. Ա. ԶՈՀՐԱՔՅԱՆ

2. ՊԱՏՄ. ԳԻՏ. ԹԵԿՆԱԵՈՒ Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Առաջատար կազմակերպություն՝ Խ. Արովյանի անվան Երևանի պետական
մանկավարժական ինստիտուտի Հայոց պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը տեղի է ունենալու *25 հուլիս*
13 1996թ., ժամը *13* ին, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի
պատմական գիտությունների բեկնածուի գիտական աստիճան շնորհող 004
մասնագիտական խորհրդի նիստում / 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի
փողոց, 24գ /:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության
ինստիտուտի գիտական կաթինետում:

Սեղմագիրը առաքված է *25 սեպտ* 1996թ.

Մասնագիտական խորհրդի

գիտական ֆարտուղար, պատմական

գիտությունների բեկնածու *Մ. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ*

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հիմնահարցի արդիականությունը և հրատապությունը: Արցախահայության
ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանում մեր
ուսումնասիրությունը կարևորվեց իր արդիականությամբ, որպես հայ ժողովրդի
ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության հերոսական էջերից մեկը:

Ախալցխայի հայության հերոսամարտի պատմությունը կարող է իսկական
հերոսության, կազմակերպվածության, համախմբվածության օրինակ ծառայել այս
օրվա և վաղվա սերունդների համար: Այդ հերոսամարտի օրերին վեց ամիս
շրջափակման մեջ գտնվող բնակչության բոլոր խավերն ու կուսակցությունները
մոռացած իրենց միջև եղած տարածայնությունները, հակասությունները և նեղ
շահերը, դարձել էին մեկ բուռն: Ընդհանուրի, ազգի շահերը նրանց համար
ամեն ինչից բարձր էին, և նրանց հաղթանակի առեւտրային հենց այս վեհ
գաղափարն էր:

Ինքնապաշտպանության ղեկավարները՝ Ախալցխա ֆաղափ ֆաղափազուիս,
Ախալցխայի գավառի Հայկական ազգային խորհրդի նախագահ Զորի Զորյանի
գլխավորությամբ, լրիվությամբ անտեսելով իրենց անձնականը, ազնիվ ու
արդարացի գործելակերպով հավատ էին ներշնչում ժողովրդին, և որպես
իսկական պետական մտածողությամբ օժտված այրեր, իրենց հետևից տանում
նրան ղեկի հաղթանակներ:

Այս նույն չի կարելի ասել Ախալցխայի գավառի մասին, որտեղ, թեև
հայությունը իր ֆանակով մոտ երեք անգամ գերազանցում էր Ախալցխայի
գավառի հայությանը, բայց վատ կազմակերպվածության ու որոշ ղեկավարների
վախկոտության, անհարակության, ապաշնորհության ու անհեռատեսության
հետևանքով վերջնական հաղթանակի չկարողացավ հասնել և ցավալիորեն
պարտվեց, թեև մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարավ գավառի առանձին
մասերում: Ժողովուրդը խուճապահար դիմեց փախուստի, և Բակուրխանի
անտառներում ու Ծալկայում / Վրաստանի իշխանությունները թույլ չտվեցին
հաղթանակներին թաքցնել երկրի խորքերը / սովից ու համաճարակից մահացան
հառասուն հազար հայեր / գավառի բնակչության կեսը /:

Վրաստանի կառավարությունը, որը գրեթե ոչ մի օգնություն չէր
ցուցաբերել Ախալցխայի ինքնապաշտպանությանը, ավելին, իր գործելակերպով
նպաստել էր տասնյակ հազարավոր հայերի ոչնչացմանը, Թուրքիայի
պարտությունից հետո, օգտվելով նպաստավոր պայմաններից, 1918թ. դեկտեմբերի
5-ին Ախալցխայի գավառը բռնակցեց Վրաստանին:

Ատենախոսության բեմայից կարելի է դասեր քաղել՝ հաշվի առնելով այն դրական, ճիշտ փայլերը, որ կատարվել են Ախալցխայի գավառում 1918թ. ինքնապաշտպանության օրերին, և խուսափել Ախալքալաքի գավառում բռնի տված սխալներից:

Ռիսումնասիրության նպատակը և խնդիրները. Համակողմանիորեն ներկայացնել 1918թ. Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների ինքնապաշտպանության պատմությունը: Այդ նպատակով, հնարավորության սահմաններում ցույց տալ ինքնապաշտպանության դասերը, որոնք հայ ժողովրդի այսօրվա և վաղվա սերունդների համար կունենան ուսուցողական կարևոր նշանակություն:

Ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը կամովին չի «մտրվել», ինչպես երբեմն կարծում են հատկապես անտեղյակ օտարները, այլ ամեն ինչ արել է, անգամ անկարելին՝ իր գոյությունը պաշտպանելու համար: Սարդարապատի հետ կարելի է համեմատել Ախալցխայի հերոսամարտը: Քաջարար մարտնչել է նաև Ախալքալաքի հայությունը:

Ռիսումնասիրության գիտական նորույթը. մեր ատենախոսության «Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918թ. ինքնապաշտպանությունը»/ բեման համակողմանիորեն ուսումնասիրության առաջին փորձն է: Տասնյակ տարիներ խորհրդային բռնատիրության պայմաններում հնարավոր չի եղել անդրադառնալ հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնի, այդ ընթացքում մղված ինքնապաշտպանական կռիվների պատմությանը: Առավել ևս այդ վերաբերում է Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների ինքնապաշտպանությանը և Ջավախքի հայության 50%-ի ոչնչացմանը:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը. ատենախոսությունը շարադրել ենք՝ ցուցաբերելով պատմաճանաչողական և ֆնական, վերլուծական մոտեցում: Հետազոտությունը կատարելիս հենվել ենք քաղմաթիվ սկզբնաղբյուրների, ինքնապաշտպանության կռիվների մասնակիցների և ժամանակակիցների վկայությունների վրա: Աշխատել ենք օբյեկտիվորեն ներկայացնել պատմական ժամանակաշրջանը՝ ցույց տալ այնպես, ինչպես որ կա՝ առանց գունագարդումների: Նկատի ունենալով բեմայի դաստիարակչական նշանակությունը, ձգտել ենք առանձնապես շեշտել ինքնապաշտպանական կռիվներում ժողովրդի և առանձին անհատների ցուցաբերած հերոսականության ու անճնուրացության փաստերը: Ցույց տալով ինքնապաշտպանության օրինակելի կողմերը, միաժամանակ քաջահայտել ենք այն սխալներն ու բերությունները, որոնք բռնի են տրվել այդ

կ ա տ ա ր ե լ

ենք համեմատություններ, ընդհանրացումներ, որոնք ավելի իրատեսորեն են ներկայացնում հարցն իր ամբողջության մեջ:

Ռիսումնասիրության փորձագնությունը. խրուշչևյան ազատական հոսանքի ազդեցությամբ երևանում հայ ժողովուրդը մշեց եղեռնի 50-ամյակը, որի ազդեցությամբ Ջավախքի Սաթխա գյուղում 1968թ. գարնանը մշվեց գյուղի և Ախալքալաք/գավառի ինքնապաշտպանության 50-ամյակը: Հանդիսությամբ ներկա էին նաև գյուղի 1918թ. ինքնապաշտպանության ղեկավար Հմայակ Խանոյանն ու ինքնապաշտպանության մի քանի տասնյակ մասնակիցներ: Այնտեղ տողերիս հեղինակը կարգաց գեկուցում:

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը մեկ տասնյակից ավելի ծավալուն հոդվածների ձևով տպագրվել է ամսագրերում ու թերթերում, ինչպես և հրատարակվել է որպես մեծագրություն՝ 10000 տպաքանակով, որից 7000-ը իրացվել է Վ.Հ. Ախալցխի, Ախալքալաքի, Բոգդանովկայի/ Նինոծմինդա/, Ծալկայի շրջանների գրքոթ բոլոր գյուղերում ու ֆաղաֆերում: Մի շարք դպրոցներում այն օգտագործվում է պատմության դասաժամերին: Մի քանի հարյուր օրինակ առավել է Արցախի հերոսամարտի օրերին: 1000 օրինակ իրացվել է ՀՀ Պաշտպանության նախարարության կողմից:

Ատենախոսությունը ֆննարկվել է Համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնում, ՀՀ ԳԱԱ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության բաժնում:

Ռիսումնասիրության աղբյուրները և ուսումնասիրման պատմագրությունը/ հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը. ուսումնասիրությունը հիմնված է արխիվային այն փաստաթղթերի վրա, որոնք գտնվում են ՀՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվում/ ֆ.222ց1., ք.24, 1թ. ք.128-129: ֆ.222 ց1, ք.24 3-րդ, ք.444: ֆ.246, ց. ք.25: ֆ.222, ց1, ք.24 1թ.ք.79: ֆ.222, ց1, ք.30, ք.1: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.75: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.72: ֆ.222, ց1, ք.30, ք.1: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.77: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.444: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.76: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.80: ֆ.222, ց1, ք.24, 1-իճԲ, ք.266 և այլն /, Վ.Հ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության կենտրոնական արխիվում/ Այս փաստաթղթերի/ ֆոնդեր՝ 28, 28, 11, 151/ պատճենները գտնվում են Վ.Հ. Ախալցխի «Սամցխե-Ջավախքի պատմության բանգարանում», որոնք գրանցված են նոր համարներով՝ Գործ 3428, ք.142: Գ. 3428, ք. 130-131: Գ. 3428, ք.130 և 131: Գ. 3428, ք.110 և 132: Գ. 3428, ք. 134-135: Գ. 3428, ք. 137-138: Գ. 3428, ք.134 և 138 և այլն/, ՄԼ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվում և այլուր: Աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունեն Ախալցխի «Սամցխե-Ջավախքի պատմության բանգարանում» պահվող երվանդ Սիմոնյանի «Դեմքեր և դեպքեր»

հուշագրությունը՝ վրացերեն, ձեռագիր վիճակում, որը հայերենից վրացերեն է փարգմանել Ախալալաֆի գավառագիտական քանգարանի տնօրեն պ. Արսեն Կարապետյանը, և Ջաֆարիա Դիդմաշվիլու օրագիրը՝ վրացերեն, ձեռագիր վիճակում: Ախալցխիսի «Սամցխե-Ջավախքի պատմության քանգարանում» է պահվում նաև Հրաչյա Վարդանի Ղազազյանի /բուշուխ/ ռուսերեն գրած հուշերը /գործ հմր. 3835, բերք 7/ և հին բուշուխի Համազասպ Տիգրանի Ինջիկյանի ռուսերեն գրած ինֆանկեցագրությունը /գործ հմր. 3835, բերք 7/: Սրանք ևս ձեռագիր վիճակում են:

Աշխատանքի շարադրման համար աղբյուրագիտական կարևոր նյութեր ենք հաղել նաև ժամանակի մամուլից /1917-1918թթ. Ախալցխայում լույս տեսած «Նարժում» բերքը, «Մշակ», «Հորիզոն», «Արև»/Բաբու/, «Լրաբեր»/Թիֆլիս/, «Աշխատանքի դրոշակ», «Նոր հորիզոն», «Հառաջ», «Кавказское Слово» և այլ բերքեր/:

Աղբյուրագիտական կարևոր աղբյուր են ներկայացնում նաև ծագումով Ախալցխացի Կ. Ղաֆադարյանի հոդվածը, որը լույս է տեսել «Ախալցխայի 1917-1918թթ. ինֆնապաշտպանական կռիվները» վերնագրով, «Բանբեր Հայաստանի արևիկների» ամսագրում, 1988թ. հմր. 1/ և Մ. Յակ. Վելիջանաշվիլու գիրքը /«Խիզարավրայի ուղեցույցը», հրատ. Մեցնիերա, Թբիլիսի, 1974թ., վրացերեն/:

Աղբյուրագիտական կարևոր, նշանակություն են ունեցել նաև պաշտպանական կռիվների ակտիվ մասնակիցների և նրանց հարազատների, ժամանակակիցների քանգարան և գրավոր հուշերը, որոնք և մենք հավաքել ենք՝ առաջինը՝ Ախալցխիսի, Ախալալաֆի, Ասպինձայի, Ադիգենի, Մալկայի ու Բոգդանովկայի շրջանների տասնյակ հայկական ու վրացական գյուղեր ու ֆառաներ:

Ասպինձայի ճակատամարտը իր գոհունակությամբ «Вестник»-ում 1-ին և 2-րդ. Սով. գր., Մոսկվա, 1969թ. / գեղարվեստորեն նկարագրել է վրաց գրող

Ալեխանդր Քուրաբելին: Ջավախում տեղի ունեցած այդ իրադարձությունները նա նկարագրում է ակամատեսի աչքերով և նշգրտությամբ:

Ախալալաֆի 1918թ. ինֆնապաշտպանության հարցին վերաբերող հոդված /«Ախալալաֆի տրագեդիան»/ է հրատարակել ծագումով Ախալալաֆի Գյումրուրդո գյուղից Պողոս Աբելյանը՝ «Աշխատանքի դրոշակ» բերքում /1918թ., հմր. 4 և 7/:

Ջավախի ինֆնապաշտպանության մասին գեղարվեստորեն նկարագրել է նաև Աշոտ Նուրբեկյանը՝ իր «Լեռների երեսները» գրքում /հր. «Սարջոթա Սափարովել», Թբիլիսի, 1973թ./: Հեղինակի կողմից բուշու են տրված բազմաթիվ պատմական անհշտություններ, անախրոնիզմներ, և գիրքը չունի պատմագիտական արժեք:

Օգտագործվել է հետևյալ գրականությունը.

1. Հ. Ս. Եփրիկյան, Բնաշխարհիկ բառարան, Հ. Ա., Վենետիկ:
2. Մ. Յակ. Վելիջանաշվիլի, Խիզարավրայի ուղեցույցը, հր. «Մեցնիերա», Թբիլիսի, 1974թ. /վրացերեն/:
3. Ա. Հ. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինֆնապաշտպանական կռիվները, ԳԱ հրատ., եր. 1984թ.:
4. Հայ ժողովրդի պատմություն, 4-րդ հատ., «Լույս» հրատ., եր., 1970թ.:
5. Հր. Ռ. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, «Հայաստան» հրատ., եր., 1991թ.:
6. Արրահամ Կրետացի, Պատմություն, ԳԱ հրատ., եր., 1973թ.:
7. Հ. Գ. Թուրշյան, Սարգսապատի հերոսամարտը, եր., 1965թ.:
8. Լեռ, երկերի ժողովածու, 3-րդ. հատոր, գիրք 2-րդ., եր., 1973թ.:
9. Լեռ, երկերի ժողովածու, հտ. 1-ին, եր., 1966թ.:
10. Լեռ, երկերի ժողովածու, հտ. 2-րդ., եր., 1967թ.:
11. Ե. Լալայան, երկեր, հտ. 1-ին, եր., 1983թ.:
12. ՍՍ. Օրբելյան, Սյունիքի պատմությունը, եր., 1986թ.:
13. Գ. Մ. Գրիգորյան, Սյունիքի Օրբելյանների օրագ, եր., 1981թ.:
14. ՀԱՀ, հտ. 1-ին:
15. Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 1-ին, եր.,

16- Из истории инаностранной интервенции в Армении в 1918г., /документы/, Ереван, 1970г."

17. С.С.Джикия, Пространный реестер Гюрджистанского вилаета, кн;2-ой, Тбилиси, 1941г.

18. Александр Кутатели, Лицом к лицу, кн.1-ый и 2-ой, Сов.пис, Москва, 1969г.

19. И. Х. Баграмян, Мои воспоминание, Ер., 1979г.

20. Грант Аветисян, Брест-Литовск: как были оттаргнуты Турцией Карс, Ардаган, и Батум, Ереван 1994г.

21. Հ. Գ. Մարգարյան, Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմությունը, Եր., 1980թ.:

ՌԵՍՈՒՄՆԱԿԱՆՈՒՄՆԱԿԱՆ ԺԱՎԱՐ և ԿԱՌՈՑՎԱԾՔՐ. ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆՈՒՄՆԱԿԱՆ ԲԱՆԿԱԳԱԾ Է 205 Էջից: Այն ունի երկու գլուխ/ 1-ին գլուխ՝ «Ախալցխայի 1918թ. հեղափոխությունը», 2-րդ գլուխ՝ «Ախալքալաքի 1918թ. ինքնապաշտպանությունը»/:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ախալցխայի 1918թ. հեղափոխությունը. 1917թ. նոյեմբերի 15-ին կազմակերպվեց Անդրկովկասյան կոմիտեի Խորհուրդը, և հակաթուրքային բլոկը, փաստորեն, Անդրկովկասը անջատեց թուրքային Ռուսաստանից: Երկրամասում ստեղծվեց ծանր ու բարդ իրավիճակ: Ազգայնական կուսակցությունների ներքակ գործողությունների հետևանքով ազգամիջյան հարաբերությունները խիստ սրվեցին:

Արտակարգ ծանրացավ վրացիների, հատկապես հայերի վիճակը, երբ ռուսական բանակը թողեց կովկասյան ռազմաճակատի հսկայական գիծը և հեռացավ:

Ճիշտ է, Թուրքիայի հետ կնքվել էր Երզնկայի զինադադարը, բայց այն ոչ մի երաշխիք չէր տալիս, որ Թուրքիան չի իրականացնի իր փայփայած ծրագրերը՝ պանթուրքիզմը, որի նախապահին ընկած էին Հայաստանն ու Վրաստանը: Նա այդ նպատակով անկախությունն ու լարվածությունն էր ստեղծում Անդրկովկասում՝ հայերի և վրացիների դեմ հանելով տեղական թուրք բնակչությանը որպես «հիմնադրույթ գործադուր»: Նա այդ իրականացում էր «Մուսավաթ» կուսակցության պարագլուխների՝ Թուֆիքաշևի, Աղաևի, Ջաֆարովի, Խան-խոյսկու, Ջավանշիրի, Սուլեյմանովի, զանազան բեկերի և իր այլ գործակալների միջոցով: Թուրքիայի կողմից այդ ուղղությամբ կատարված առաջին ֆայերինգ մեկը եղավ Ախալցխայի գավառի /Մեսխեթ/ բրիգադը ուտի հանելը ընդդեմ հայերի ու վրացիների: Այս մասին շատ ղեկավար է ասված Մ. Զակ. Վելջանաշվիլու գրքում /«Խիզաբադրայի ուղեցույցը»/, որտեղ կարդում ենք Ի. Վելջանաշվիլու հետևյալ հուշերը. «Թուրքերի բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան հրամայում է Ախալցխայի Սարվան բեգին, որ տեղական մանկականներից ազգականներ կազմի՝ տեղական վրացիներին ոչնչացնելու համար... Այդ սև օրերը հիշելիս մարմինս ողում է... Անհավատները ոչ միայն ուզում էին մեր այս անկյունը, այլև ամբողջ Վրաստանը¹: Իսկ «Մշակը» լգրում է. «Երջապատող թուրքերը գրեթե ուժի օգնությամբ են գինվում, խմբվում, այն էլ վերևից /Պոլսից/ եկած հրամանի, եկած բեգերի շնորհիվ...»²:

Ախալցխայի գավառի թուրքերը բեգերի գլխավորությամբ 1917թ. դեկտեմբերի 27-ին 15 հազար զինված մարդկանցով հանկարծակի հարձակվեցին Ախալցխա քաղաքի վրա և պաշարեցին այն: Թուրքերի

1. Մ. Զակ. Վելջանաշվիլի, խիզաբադրայի ուղեցույցը, հր. «Մեջնիքա», Թբիլիսի, 1974թ. /վրացերեն/:

2. «Մշակ», 9-ը մարտի 1918թ.:

արտազույգներ Օմար Էֆենդին և Սարգան քեզ Աթարբեգովը քաղաքի ղեկավարներից պահանջեցին իրենց հաճմանը քաղաքը, բերդը, քաղաքից հեռացող ռուսական զորամասի գեներալի ու զինամթերքը՝ որպես իսկական «ժառանգորդների»։ Ինչպես հայտարարում է Օմար Էֆենդին, իրենք՝ թուրքերը, քաղաքի բնակչության, առանձնապես հայերի նկատմամբ չունեն որևէ պահանջ, եթե չիմի որևէ պրոբլեմ, ապա դա կապված կլինի վրացիների հետ... Որ իրենք ուզում են Ախալցխայի գավառում ստեղծել թուրքական կանտոն³ «Ծարժում», Ախալցխա, 1918թ. հո. 1: ՀԽՍՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց.1, գ.24 1մ, բ. 79/ : Ախալցխա քաղաքի բնակչությունը /1918թ.՝ 20 հազար/, որի 82%-ը հայեր էին, ուրի կանգնեց գեներալ ձեռքին: Երիտասարդ քաղաքագիտ Ջորի Ջորյանի գլխավորությամբ արգորեն կազմակերպվեց «Քաղաքի ինքնապաշտպանության գվարդիա», և հմուտ ու փորձված հրամանատարների ղեկավարությամբ այն գրավեց պաշտպանական դիրքեր քաղաքի մերձակայքում...

Անդրկովկասյան կոմսարիատի կողմից ուղարկված ներկայացուցիչների՝ Կարսևաձեի, Ղազազյանի, Հայոց ազգային խորհրդի անդամ Բեզգադյանի և թուրքական/ադրբեյ. / ազգային խորհրդի անդամ Պետյևովի միջնորդությամբ ղեկավարների 29-ին քաղաքի երեքօրյա պաշարումը դադարեցվեց: Սակայն դա հարաբերական դադար էր: 1918թ. հունվարին թուրքերն էլ ավելի ուժեղացրեցին Ախալցխայի շրջափակումը՝ փակելով Անդուրի մոտ Բորժոմի տանող ճանապարհը, Ասպինձայի մոտ՝ Ախալքալաք տանող ճանապարհը: Այդ կետերում թուրքերը խուզարկում էին անցորդներին ու թալանում, խլում էին տուն վերադարձող ռուս, հայ, վրացի զինվորների գեներալ: Նրանք հարձակվում էին վրացական և հայկական գյուղերի վրա, թալանում՝ քշում անասունները, ինչպես և այդ հարձակումները ուղեկցվում էին բռնաբարություններով ու սպանություններով: Կտրել էին և հեռախոսային կապը Թիֆլիսի և այլ քաղաքների հետ:

Ախալցխա քաղաքի և շրջապատի հայ և վրացի բնակչությունը ստիպված էր դիմելու ինքնապաշտպանության:

Գավառի 16 հայկական գյուղերից 15-ը / Զաչարակ, Միրա, Մուղրուք, Մուֆլիս, Սազել, Դուլալիս, Խակ, Օրալ, Փոքր Պաման, Մեծ Պաման, Մինուրան, Աբաթխև, Զուլդա, Մղալթբիլա, Նիոխեր / գտնվում էին անմիջապես քաղաքի շրջակայքում, իսկ Դամալ գյուղը գտնվում էր Ախալքալաքի գավառի սահմանների մոտ և շրջապատված էր թուրքական 20 գյուղերով, այն անառիկ էր ու անմատչելի՝ շերտիվ կազմակերպված

3«Ծարժում», Ախալցխա, 1918թ. հո. 1: ՀԽՍՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 222, ց.1, գ.24 1մ, բ. 79/ :

հերոսական ինքնապաշտպանության: Քաղաքին հասնելու մոտ էին գտնվում վրացական 10 գյուղեր/Ոհդե, Արալ, Վալե, Անդրիաժմիդա, Դրե, Զուրարեթ, Միքելիմիդա և այլն/, իսկ վրացական գյուղերի մեծ մասը հեռու էին քաղաքից և շրջապատված էին թուրքական գյուղերով:

Քաղաքի շրջակայքի վերոհիշյալ գյուղերը քաղաքի հետ միասին գտնվում էին շրջապատման օղակի մեջ: Դրան հետ կապը հասարակամրողչովին կտրված էր...

Ինչպես գրում է Երվանդ Սիմոնյանը իր հուշերում՝ պաշարվածները ծվարել էին 150-170 քառ. կմ. տարածության վրա:

Քաղաքում հունվարի 27-ին ստեղծվեց Հայոց ազգային խորհուրդ՝ Ջորի Ջորյանի գլխավորությամբ, իսկ 28-ին հիմնադրվեց հայկական գումարտակ՝ փոխ-գնդապետ Զաուրովի հրամանատարությամբ:

Բացի կանոնավոր զորքից, կազմվեցին նաև թաղային խմբեր/գվարդիա/: Զինված խմբեր էին ստեղծվում նաև գյուղերում: Քաղաք բերվեց վրացական կարսի գվարդիան... Ինչպես քաղաքի շրջապատում, այնպես էլ շրջապատման օղակի մեջ գտնվող հայ-վրացական գյուղերի մերձակայքում փորվեցին պաշտպանական դիրքեր, բարձունքների վրա ու բերդում տեղադրվեցին թնդանոթներ: Պաշտպաններն ունեին բավարար թվով հրացաններ ու գնդացիներ: Փամփուշտների պակասը լրացվում էր զինագործ Զիֆթալարյան եղբայրների շանքերով: Վերջիններս սովորական կարի մեքենաները դարձրել էին փամփուշտ արտադրող մեքենաներ, ոոոնց վրա մեծ հստությամբ աշխատում էին հայ կանայք ու աղջիկները:

Բոլոր պահակակետերը, գյուղերը իրար և քաղաքի հետ կապված էին հեռախոսով: Անշափ խելացի էին կազմակերպված պարենավորման և բուժման գործերը: Ջորքում տիրում էր օրինակելի կարգապահություն: Բոլոր խրամատներում կանոնավոր կերպով պահակներ էին կանգնեցվում:

Ախալքալաքի և Ախալցխայի ռազմաճակատի հրամանատար, գեներալ Արշևանիձեն հրացած էր քաղաքի ինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղիներ:

Վտանգի հեճոց առաջին օրերից գավառում տիրում էր հասնողհամուր խանդավառություն, մարտական ու բարոյական բարձր ոգի: Յուրաքանչյուր ոք ինքնապաշտպանությունը համարում էր իր հիմնական գործն ու նպատակը: Ահա թե ինչպես է իր հուշերում նկարագրում այդ օրերի համաժողովրդական հերոսական ոգու մասին Երվանդ Սիմոնյանը. «Մարտին ու կանայք իրենց

4Երվանդ Սիմոնյան, «Դիմելու և դիմելու» խոսքեր, Կոնստանդնուպոլիս:

որդիվներին ու ամուսնացներին մարտի էին ուղարկում այնպես, կարծես տոնախմբության հանդես լինի, շատ անգամ տանից բերում էին իրենց որդու կամ ամուսնու ճրագանն ու փամփշտակալները, որպեսզի դրանք վերցնելու համար զինվորը ժամանակ չկորցնի, հենց գործի տեղից՝ այդուց, արտից, արհեստանոցից մեկնի մարտադաշտ...»⁵:

Ինքնապաշտպանությունը բոլորի համար դարձել էր էություն, գաղափար: Ամեն ոք՝ փոքրից մեծը, տղամարդ, թե կին, անմեացորդ ճկիւղած էր գոյամարտին:

Այդ վեճ գործում դժվար է որևէ մեկին նախապատվություն տալը. սակայն չի կարելի չառանձնացնել Ախալցխայի քաղաքագլուխ 31-32- ամյա Զորի Զորյանի անփոխարինելի դերը /նա այդ պաշտոնում աշխատեց 1917թ. նոյեմբերից մինչև 1921թ. գարունը/: Իր այդ դժվարին ու բարդ գործունեության ընթացքում նա ցույց տվեց և ռազմական, և կազմակերպական, և դիվանագիտական կատարյալ հմտություններ:Նա իր բռնած դիրքով ու տակտով բոլոր ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ կարողանում էր գտնել ընդհանուր լեզու՝ ելակետ ունենալով ընդհանուրի շահերը: Եվ նա այդպես էլ մնաց ժողովրդի հետ՝ կյանքը վտանգի տակ դնելով: Նա թիֆլիսեցի էր և կարող էր լքել Ախալցխան: Սակայն չընտրեց այդ հեշտ ճանապարհը: Երե նա լքեր և հեռանար, ապա զավառի հայերի /անշուշտ՝ նաև վրացիների/ գաղթն անխուսափելի կլիներ:

Թուրքական զորքերը ուխտադրծորեն շարժվում էին դեպի Անդրկովկաս: Ստեղծվում էին հայկական ու վրացական նոր զենքեր՝ թշնամուն կասեցնելու համար: Թուրքական իշխանությունները, որպեսզի կանխեն հայկական ու վրացական բանակների հզորացումը, նրանց թիկունքում ոտքի էին հանել Գանձակի, Երևանի և Անդրկովկասի այլ շրջանների թուրքերին, որոնք մեծ սպասելիքներով ու ակնկալիքներով էին սպասում թուրքական զորքերի մուտքին Անդրկովկաս...

Նրանք բազմիցս դիմում էին Թուրքիայի կառավարության՝ իրենց օսմանյան կայսրության մեջ ընդունելու համար։ Օրինակ, «Մշակում» կարդում ենք հաղորդագրություն այն մասին, որ Գանձակի և Թամախու թուրքերը Բաթում են ուղարկել սատվիրակություն՝ «Մուսավաթ» կուսակցության հայտնի անդամ Թիշկ Մուլթանովի գլխավորությամբ՝ միջնորդելու համար՝ ընդունել իրենց օսմանյան պետության կազմի մեջ։⁶

Տերվանդ Սիմոնյան, «Դեմքեր և դեպքեր», ձեռագիր, պրագերեն:
Ֆ«Մշակ», 1918թ. հմր.89:

Հետ չէիմ մնում մահ Ախալցխայի թուրքերը, որոնք թուրք-օսմանյան մեծաքանակ զորքերի հաջողություններից էլ պակելի էիմ լստիանում համակված անպատեղիության զգացումով: Դրա վառ ապացույցն է Անդուրի դեպքը, որը տեղի ունեցավ մարտի 6-ին:

տեղի ունեցավ մարտի 6-ին:
Ախալցխայի ինքնապաշտպանության համար անհրաժեշտ զենքը պետք էր հորժոնից տեղափոխել: Սակայն Անդուրում ճանապարհը փակ էր: Դրա համար հայկական զուսարտակի 60 ընտիր զինվորներ ուղարկվեցին ուժեղացված պահակախմբով՝ իրականացնելու զենքի տեղափոխումը: Չենք բերվեց 9 կառքով և երկու ավտոմեքենայով: Առավոտյան ժամը 6-ին հասան Անդուր, ուր նրանց համար պատրաստված էր ծուղակ: Թուրքերը ճանապարհը Անդուր, ուր նրանց համար պատրաստված էր ծուղակ: Թուրքերը ճանապարհը մաքրել ճանապարհը, որոտացին թուրքերի համազարկերը: Հայերը կարողացան ճեղքել շրջապատումը՝ տալով 9 սպանված, 7 վիրավոր և 16 գերի: Դարանակալների ձեռքն ընկավ նաև 4 կառք՝ փամփուշտներով: Չնայած հայ զինվորները հանկարծակիի եկան, բայց կատարեցին առաջադրանքը: Մեկ ժամ հետո թուրքերի բարբառակայության բոլոր հասավ քաղաք: Հայերն ու վրացիները մի կողմից, թուրքերը՝ մյուս կողմից, դիմեցին զենքի: Սկսվեցին ռազմական գործողություններ որոնք տևեցին 3 օր: Այս անգամ պաշարման մեջ գտնվող հայերն ու վրացիները պատրաստ էին թե քաղաքում, թե գյուղերում, որի շնորհիվ թշնամուն չհաջողվեց առաջ շարժվել: Երկուստեք եղան զոհեր:

Գեներալ Արշևանյանի ջանքերով ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին: Մարտի 13-ին տեղի ունեցավ Անդրոփի անմեղ զոհերի թաղումը, որոնք թվում էր բաշարի զինվոր Ադասի Կորկոսյանը:

Հուդարկավորությանը ներկա էին գեներալ Արշևանյանն իր շտաբով, քաղաքային վարչության կազմը՝ Զ. Ջորյանի գլխավորությամբ, հայոց, վրաց և ռուսաց ազգային խորհուրդները, ինքնապաշտպանության հայկական զվարդիան, վրացական կարմիր զվարդիան և այլ զորախմբեր, ինչպես և քաղաքի ողջ բնակչությունը:

Այդ օրերին թուրքերին, շաղաքապետի Զ. Ջորջանի կարգադրությամբ, պահում էին անվճար տեղում՝ հատուկ հսկողության տակ, որպեսզի նրանց հետ հաշվեհարդար չտեսնեն Անդուրի աննեղ զոհերի վրեժը լուծելու համար։ Այս թուրքերը հետո փոխանակվեցին Անդուրի և Աբասթունյանի գերված հայերի և վրացիների հետ։

Դրությունը գավառում էլ ավելի էր սրվում: Անդրկովկասյան Սեյմը չէր կարողանում ազդել գավառի թուրքերի վրա, որոնք օրըստօրե դառնում էին ավելի սաճմաթափ: Կտրում էին քաղաքի շուրջ, հարձակվում էին հայկական և

վրացական գյուղերի վրա: Ուրավել, Անդա, Արջուլա գյուղերի թուրքերը համախափ ասպատակության էին ենթարկում վրացական Անդրեմինդա, Ռիտե, Վալե, Շոքարեթի և Ջվելի գյուղերը: Ապրիլի կեսերին քաղաք ժամանած գեներալ Մակաևը /Մաղաշվիլի/ դիմեց կտրուկ քայլերի՝ վրացական գյուղերի բնակչության փրկության հասար:

Նա հայկական շտաբի համաձայնությամբ, հայկական զուսարտակը վրացական զուսարտակի հետ միասին, շտաբ-կաթիտան Կորզևի ընդհանուր հրամանատարությամբ, երկու թնդանոթով ուղարկեց վերոհիշյալ շրջանները: Չնայած մատախապատ եղանակին, հայ-վրացական զորքերը կոտրեցին թուրքերի համառ դիմադրությունը, և այդպես Անդա գյուղը: Այդ կոպում հերոսի մահով զոհվեցին շտաբ-կաթիտան Արմենակ Սարայտարյանցը և զիմնագիայի 5-րդ դասարանի սան Գարեգին Մուրադյանը: Սպանվեցին նաև 4 վրացիներ, վիրավորվեցին՝ 12 հայ, 6 վրացի և մեկ վրացական հրեա /7:

Հիշարժան է նաև Դիպակ սարի ճակատամարտը: Ապրիլի 23-ին 200 թուրք հետևակայիներ ու հեծյալներ շարժվում են դեպի Օրալ և Սազել հայկական գյուղերը: Նրանց դեմ դուրս են գալիս այդ գյուղերից 170 կտրիներ և Դիպակ սարի վրա Օրալի Սաթորա յայլայի մոտ սկսվում է մի անեղ ճակատամարտ, որի ընթացքում հայ գյուղացիները թուրքերին ստիպում են նահանջել դեպի Դիպակ, որտեղից ևս քշում են 5-6 վերստ հեռու: Ջախջախված թուրքերը տալիս են 30 սպանված և 60 վիրավոր/տվյալները թուրքերի վկայությամբ է, որովհետև վիրավորներին ու սպանվածներին նահանջելիս իրենց հետ տանում էին/, որոնց թվում՝ նախկին ստրաժնիկ քուրդ Ծառոն, որը իր հարեմն էր տարել հարևան վրացական գյուղերից բազմաթիվ գեղեցիկ կանանց ու աղջիկների /ի դեպ, Մուսխի կոնվների ժամանակ նրանց գերությունից ազատեցին հայերը/: Հայերը տվին 2 սպանված և 5 վիրավոր/8:

Մայիսի 3-ին և 4-ին համառ մարտեր տեղի ունեցան հայկական Մուղդուք, Միրա և հունական Միքելեմինդա գյուղերի մոտ: Թուրքերը մեծ ուժերով միաժամանակ հարձակվելով՝ ստիպեցին այս երեք փոքր գյուղերի բնակիչներին հեռանալ իրենց գյուղերից և ապաստան գտնել քաղաքում: Այս գյուղացիները նախօրոք իրենց ահաբեկներն ու գույքը տեղափոխել էին քաղաք, որովհետև ի վիճակի չէին երկար դիմադրել՝ քաղաքից հեռու գտնվելու պատճառով: Թուրքերի կողմից այս գյուղերը հրդեհվեցին:

7. Դիդմաշվիլի, օրագիր, նաև՝ «Ծառոն», 1918թ., հմր. 26:
8. «Ծառոն», 1918թ., հմր. 27: Դիդմաշվիլի, օրագիր:

Ախալցխայի զավառում հայ-վրացական փայլուն համագործակցության էջերից է նաև Մուսխի արշավանքը, որը տեղի ունեցավ մայիսի 2-ին: Վրացական Մուսխի գյուղը գտնվում էր թուրքական տասնյակ գյուղերի շրջապատման մեջ և ամիսներ շարունակ հաջողությամբ պաշտպանվում էր: Սակայն մեծաքանակ թշնամիների ավելացող ճնշման տակ մուսխեցիները ևս կարժանանային ճանարակցիների, զուրգելիցիների և տասից ավելի այն վրացական գյուղերի բնակիչների ճակատագրին, որոնք զավառի արևելյան մասում էին և տասնյակ կիլոմետրեր հեռու էին գտնվում քաղաքից:

Այդ գյուղերի/Մուսխանդ, Լագ, Մինդա, Ջվելի-Կորա, Դադեշ, Կունցա, Ռոգեթ, Թորա, Թուրշ, Էլնա/ վրա հարձակվելով՝ այրել էին, զինաթափել ու կոտորել բնակչությանը, բռնաբարել կանանց ու աղջիկներին, կատարել այլևայլ սոսկալի բռնություններ...

Մուսխը ազատելու համար վրացական զուսարտակի վաշտերը և քաղաքի ինքնապաշտպանության հայկական խմբերը, գեներալ Մաղաշվիլու ընդհանուր հրամանատարությամբ, մայիսի 2-ին շարժվեցին դեպի արևելք: զորքերը պետք է անցնեին բազմաթիվ թուրքական զինված ու պատրաստ գյուղերի մոտով, որը խիստ դժվարացնելու էր նրանց գործը: Դրա համար արշավանքին մասնակցում էին նաև հայկական գյուղերի զինված ուժերը՝ աջ թևից: Մայիսի 3-ին առավոտյան վաղ թնդանոթների ու հրացանների համազարկերը որոտացին Ռիրավելի հովտում: Քաղաքի ինքնապաշտպանության խմբերի և վրացական զուսարտակի վաշտերի շղթաները թնդանոթների պաշտպանության տակ շարժվեցին Ռիրավելի և Մուսխի ուղղությամբ: Ինքնապաշտպանության խմբերը Ռիրավելյայի մոտ հասնելով՝ ամրացան այնտեղ և պաշտպանեցին դեպի Մուսխ շարժվող վրաց զինվորների թիկունքը: Վրացիները հասնելով Մուսխ և իրենց հետ վերցնելով գյուղի զինված ուժերը՝ արշավանքը շարունակեցին Ճանարակի և Զուրգելի ուղղությամբ և փակեցին թուրքերի ճանապարհը, որպեսզի մուսխեցիներին ու նրանց ինչքը կարողանան անվտանգ տեղափոխել դեպի Անդրեմինդա, Սաֆարա և Ղոնլ գյուղերը: Ռազմաճակատի աջ թևով, ինչպես ասվեց, շարժվում էին հայկական գյուղերի զինված ուժերը, որոնք պարտության մատնելով բազմաթիվ թուրքական գյուղերի զինվորականությանը՝ առաջանում էին մեծ հաջողությամբ և ապահովում հիմնական ուժերի աջ թևի

Զնայած հունիսի սկզբներին վրաց սեփականները Ախալցխայի գնվառող ճարձագործարար զինչեցին Թուրքիային, այնտեղից հայերն ու վրացիները չհեռացան, որովհետև քարքարոս նվաճողներն անգամ ստիպված էին տեղի հայ և վրացի քաջարի բնակչության հետ վարվել բավականին զգույշ և հաշվի նրտել նրանց հետ...

Խանդավատ էրիտասարդության հարկավոր էր գեներ ու հանդերձանք:
Դրանց պակասը շատ էր անհանգստացնում գավառի պաշտպանության

կոսիտեին: Ի տարբերություն Ախալցխայի ռուսական կայազորի, որը հետամալուց հետո տեղացիներին թողեց իր զենքն ու զինամթերքը /հատկապես հրետանին/ այստեղի կայազորը կազմացրվելով՝ իր հետ տանում էր ամեն ինչ:

Թիֆլիսի հայկական ազգային խորհուրդը աջակցում էր Զավախքի հայկական զնդի ստեղծմանը, սակայն նրա հնարավորությունները սահմանափակ էին, ինչի մասին պետք է հենց այն փաստը, որ գունդը կազմավորելու համար գավառ ուղարկեցին միայն մեկ փոխգնդապետի/զնդի հրամանատար Առաքելովին/ և 10-15 ցածրաստիճան սպաների, հանդերձանք՝ 1200 զինվորի համար, 550 հրացան և 6600 փամփուշտ, 4 զնդացիոր: Ընդամենը այսքանը՝ 2000 զինվորից բաղկացած զնդի համար: Դա, իհարկե, անչափ քիչ էր, որը և հետագայում, ինչպես կտեսնենք, իր խիստ բացասական ազդեցությունն ունեցավ գավառի ինքնապաշտպանության գործի վրա: Հայ կամավորները մեծամասամբ ծառայել էին ցարական բանակի շարքերում, կոպել տարբեր ռազմաճակատներում և հմուտ զինվորներ էին: Նրանց մեծ մասը կրում էր ռազմաճակատից իր հետ բերած զենքը:

Բացի այս կամավորական զնդից, 1918թ. հունվարին թուրքական գյուղախմբերին սահմանակից հայկական և վրացական գյուղերում ստեղծվում էին ինքնապաշտպանական խմբեր: Առաջինը զինվեցին Դամալյա գյուղի բնակիչները՝ մի քաջարի երիտասարդի՝ Մատո /Մարտիրոս/ Մահալյանի գլխավորությամբ: Ստեղծվեց 250 հոգուց բաղկացած վաշտ: Գյուղը մտնում էր Ախալցխայի գավառի մեջ, սակայն այն, քաղաքից հեռու լինելով 33 վերստ և շրջապատված թուրքական 20 գյուղերով, աջակցություն էր ստանում Ախալքալաքից, որի սահմաններին մոտ էր գտնվում: Գյուղի հայ քաջերը, որոնք իրենց համեմատում էին զեյթունցիների հետ, վեց ամիս գտնվելով շրջապատման օղակի մեջ, կովեցին իսկական աղյուծների պես՝ հավատարիմ մնալով «զեյթունցի» կոչմանը: Իր քաջությամբ աչքի ընկավ խմբապետ Արսեն Պետրոսյանը, որն իր 19 կտրիճներով կռիվներից մեկի ժամանակ՝ 1918թ. ապրիլի 4-ին, պարտության մատնեց 300 հոգուց բաղկացած թուրքական հրոսակախմբին՝ 3 ժամ տևած մարտի ընթացքում սպանելով 8-ին և վիրավորելով 5-ին, տալով մեկ զոհ միայն:

Կռիվներում աչքի ընկան նաև խմբապետ Ղարա-Մատոն և իր երիտասարդ կինը: Ախալքալաքի գավառում առաջինը զինվեցին Ազարվեթ և Ալաստան հայկական գյուղերը: Ալաստանում 300 հոգուց բաղկացած կամավորական խումբ ստեղծվեց Պետրոս /Պետրոս/ Գառնիճյանի գլխավորությամբ:

Վրացական Խիզաբավրա և Սարո գյուղերում ստեղծվեց ինքնապաշտպանական «հազարյակ»՝ Ալեքսանդրե Խուցիշվիլու գլխավորությամբ՝ գավառի վրացական գյուղերի երիտասարդներից: Այն բաժանվեց չորս «հարյուրյակի»: «Հազարյակը» լավ էր զինված: Հրացաններից բացի ունեին բավականաչափ զնդացիներ և 4 թնդանոթ: Հետագայում, երբ Թուրքիան 1918թ. փետրվարի 12-ին, խախտելով 1917թ. դեկտեմբերի 56ին Երզնկայում կնքված զինադադարը, անցավ հարձակման, Ախալքալաքի մյուս գյուղերում ևս ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական ուժեր: Այս պրոցեսն ավելի արագացավ, երբ տեղական/Ախալցխայի և Ախալքալաքի/ թուրքերը թուրքական բանակի հարձակման հետ միաժամանակ սկսեցին հարձակվել Ախալցխայի գավառի արևելյան մասի վրացական գյուղերի վա և ավերեցին ու թալանեցին, կոտորեցին բնակչությանը, բռնաբարեցին կանանց: Այդ դեպքերը տեղի ունեցան փետրվարի 14-15-ին: Ախալքալաքի հայկական գյուղերի բնակիչները անտարբեր չէին կարող մնալ իրենց եղբայրների այդ ծանր վիճակի նկատմամբ: 800 զինված հայեր, հակահարված տալով թուրքերին, նրանց ճիրաններից ազատեցին վրացիների ունեցվածքը և ամենագլխավորը՝ գերված կանանց ու երեխաներին: Օգնության հասած հայերի շնորհիվ շրջապատումից ազատվեցին նաև Ախալքալաքի գավառի վրացական Սարո և Խիզաբավրա գյուղերը: Փետրվարի 15-ին վերոհիշյալ վրացական գյուղերից 300 գյուղացիներ Ախալքալաք գալով՝ երախտիք ու շնոհակալություն էին հայտնում հայ եղբայրներին՝ իրենց փրկելու համար: Նրանք դիմելով Ախալքալաքի հայոց ազգային խորհրդին, խնդրում են այնուհետև ևս իր պաշտպանության տակ առնել վրացական գյուղերը կամ թույլ տալ բնակչությանը՝ վերաբնակվել հայկական գյուղերում:

Միջազգային դրությունը հայերի ու վրացիների համար անբարենպաստ էր: Մարտի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանը ստիպված ստորագրեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը: Այդ պայմանագրի համաձայն ռուսական զորքերը պետք է դուրս գային Արդահանի, Կարսի ու Բաթումի օկրուգներից/այդ բանն արդեն տեղի էր ունեցել հունվարին/:

Անդրկովկասի Սեյմը, հրաժարվելով Բրեստի պայմանագիրը ճանաչելուց, մարտի 1-ին /14-ին/ Տրապիզոնում Թուրքիայի հետ սկսեց անջատ բանակցություններ՝ «պատվավոր» հաշտություն կնքելու համար: Սակայն սեյմի պատվիրակությունը /Ա.Չիլենկելի, Հ. Քաջագունի, Ալ. Խատիսյան, Լեո /, քնակաճաբար, ձեռնունայն վերադարձավ:

Թուրքիան, ունենալով ռազմական և դիվանագիտական առավելություններ հայերի և վրացիների նկատմամբ, շարունակում էր առաջ

շարժվել դեպի Անդրկովկասի խորքերը: Ինչպես գիտենք, օսմանյան թուրքերը մեծ աշակցություն էին ստանում այդ ընթացքում Անդրկովկասի իրենց արյունակից-հավատակիցներից, որոնք կատարելով «5-րդ շարասյան» իրենց դերը, թիկունքից հարվածում էին հայերին ու վրացիներին: Ախալցխան պաշարման մեջ էր, իսկ Ախալքալաքի գլխին կուտակվում էին սև ամպեր: Ախալցխայի արևելյան շրջանների, Ախալքալաքի, Չղիզրի թուրքերը, մինչև ատամները զինված, հարձակվել էին գավառի հարավ-արևելյան շրջանում թուրքական գյուղերով շրջապատված Կարծախ, Մրակո հայկական գյուղերի վրա: Կարծախցիները Գրիգոր Մանուկի /Բաղդասարյան/ և Բագրատ Միքայելյանի հրամանատարությամբ կռվում էին արիաբար: Կարծախցիների կորուստները չնչին էին՝ 6 վիրավոր, իսկ թշնամիներինը՝ անհասկանալի շատ: Աղբարայի թրքությունը, որը դասնկյան արի պես կախված էր հայերի գլխին, մուլնպես սպասում էր հարմար պահի, ուսումելու համար: Նրանց ներկայացուցիչները մարտ ամսին օգնություն խնդրելու համար Ալեքսանդրապոլում գտնվող ախալքալաքցիների պատվիրակությանը, պատկերավոր արտահայտությամբ, բնաշնչման սպառնալիք են անում. «Այս լեռների ձյան տևողության չափով միայն դուք կյանք կունենաք»/:⁹

Արդահանի հայ բնակչությունը զազամաբար արի էր քաշվել: Հրաշքով կենդանի մնացած փախստականները/բռնաբարված, ամբողջովին թալանված կանայք ու երեխաներ/ դեռ չէին հասել Ախալքալաք, որոնց կյանքն ապահովելու համար գավառի հայոց ազգային խորհուրդը դիմել էր Ախալցխայի գավառի թուրք բեկերին: Թուրքական Կոկիս գյուղի զինված ուժերը հաճախակի հարձակվում էին գյուղի մոտով անցնող հայ զինվորների վրա:

Այս հանգամանքները լցրին քրիստոնյաների՝ հայերի և վրացիների համբերության բաժակը: Նրանք հազար զինյալ մարդկանցով հարձակվեցին Կոկիսայի, ինչպես և մի շարք այլ թուրքական գյուղերի վրա: Կոկիսայի տղամարդիկ փախան Չղիզր, իսկ կանայք ու երեխաները գերվեցին և տեղավորվեցին Ալաստան գյուղում, որի բնակիչները նրանց, ինչպես նաև այլ գյուղերի թուրք գերիների հետ վարվում էին հայից հատուկ մեծահոգությամբ: Երբ ապրիլի 9-ին Սարո գյուղի մոտ այդ գերիներից փոխանակեցին Արդահանից գաղթած 1500 հոշոտված, բզկտված, սոված, նիհար հայերի հետ, մերոնցից մեկը մուլնիսկ կատակեց՝ կշիռով փոխանակեց:

⁹«Հատաշ», 1910թ., հմր. 14:

Այդ օրերին նորանոր հայկական գյուղեր էին զինվում դիմում ինքնապաշտպանության: Սուղայում ստեղծված ինքնապաշտպանական խումբը Եղիազար Աբգարյանի /Մաթեա գյուղի Բրոյաններից էր/ գլխավորությամբ օգնության հասավ Կարծախին և միաժամանակ պաշտպանվում էր թուրքական Խավեր, Դավճիա, Էրինջա, Մղարիստան, Հոգամ գյուղերի հարձակումներից: Այս գյուղերի զինյալ ուժերը հարձակվում էին նաև Վաչիան հայկական գյուղի վրա: Գյուղում Աշոտ Տեր-Սիմոնյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց 300 հոգուց բաղկացած ջոկատ: Ինչպես պատմում է ալանատես Լևոն Զաքարյանը, զինյալներին առաջին մարտին տարավ Ծողան անունով Մաթեացի մի երիտասարդ կին՝ եղանը ձեռքին: Գավառի այս հարավ-արևմտյան հատվածում փոխադարձ հաջողություններով էին շարունակվում ռազմական գործողությունները:

Զատիկի տոնակատարության օրերին Քուռ գետի ձախ ափի/Ախալցխայի գավառի/ թուրքերը մեծ ուժերով հարձակվելով վրացական Զեդա-Թմոզվի/գտնվում է Վարձիա նշանավոր պատմական հուշարձանի մոտ/ և Ագարա գյուղերի վրա՝ ստիպեցին նրանց տեղահան լինել և շարժվել դեպի Քուռ գետը, անցնելու աջ ափը, սակայն նրանց ճանապարհը փակել էին Քուռ գետի աջ ափին գտնվող Մարգաստան և Նաքալաքս գյուղերի քրդերը, և սպասվում էր վրացիների լրիվ ոչնչացում:

Ահա այդ դժվարին պահին էր, որ վրաց եղբայրներին օգնության հասան հայկական Գյումրուրդա մեծ գյուղի պաշտպանները: Այս գյուղի բնակիչները միշտ աչքի են ընկել իրենց խիզախությամբ ու ասպետականությամբ, որոնք դեռևս ձմռանը Զարմայր Խանոյանի գլխավորությամբ ստեղծել էին իրենց 300 հոգուց բաղկացած զինված խումբը և մեծ հաջողությամբ պաշտպանվում էին և պաշտպանում հարևան վրացական փոքր գյուղերի /Քիլդա, Չուրչխել, Գոգաշեն, Ափնիա/ բնակչությանը: Մարտի կեսերին, ինչպես գրում է «Հորիզոնը», երբ վրացական Գոգաշեն գյուղի մարդիկ Թիֆլիսից գեներալ Բերում/35 հրացան և 5250 փամփուշտ/ և անցնում թուրքական Տանկալ գյուղով՝ տանկալցիները խլում են նրանց ձեռքից գեներալ: Կրակոցների ձայնը լսելով, Գյումրուրդացիները հասնում են դեպքի վայրը և գեներալ վերադարձնում զոգաշենցիներին:¹⁰

Այս անգամ էլ լսելով, որ գեղա-թմոզվեցիների և ագարացիների վիճակն օրհասական է, նրանք գորհեցին Նաքալաքևի և Մարգաստանի մուսուլմանների վրա, տեղահան արեցին, քչեցին Քուռ գետի ձախ ափը և այն ափից

¹⁰«Հորիզոն», 1918թ., հմր. 66:

ազատագրված վրացիներին բերին բնակեցրին վրացական Քիլդա և Չուրչխել գյուղերում:

Երբ ապրիլի 9-ին/22-ին/ Անդրկովկասյան սելմն իրեն անկախ հռչակեց, դրանով փաստորեն ազատ արձակեց Թուրքիայի ձեռքերը, որի համար արդեն 1877թ. սահմանի պորբլեմը ի չիք դարձավ: Մնացածը թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշայի համար, մարզական լեզվով ասած, տեխնիկայի հարց էր, որին էլ նա հստորեն էր տիրապետում:

Թուրքերն ապրիլին հեշտությամբ գրավեցին Սարիղամիշը, Բաթումը և Կարսը: Վերջինս գրավվեց գրեթե առանց կռվի՝ Անդրկովկասյան կառավարության գլուխ կանգնած մենշևիկ պարագլուխների դավաճանության հետևանքով: Այս հանգամանքներում Ախալքալաքի և Ախալքալաքի գավառների հայության և վրացիների վիճակն ավելի ծանրացավ: Տեղական թուրքերն իրենց «մեծ եղբոր» բազմակողմանի աջակցությամբ հզորացած ու ոգևորված՝ նորանոր չարիքներ ու ոճիրներ էին գործում: Այսպես, Խըրթոզի/Խերթվիս/ գյուղական հասարակության թուրքերը մայիսի 7-ին/ապրիլի 25-ին/ հարձակվեցին վրացական Սարո, Խիզաբավրա գոյուների վրա: Վրաց քաջորդիները կասեցրին թշնամու խռաշխաղացումը: Այդ ժամանակ թշնամու թիկունքից հարվածեցին Գյումրուրդոյի, Դիլիսկայի հայերը: Խերթվիսի թուրքեր երեք կողմից շրջապատվեցին և հինգօրյա դաժան մարտերից հետո ոչ միայն թողին Սարո գյուղի պաշարումը, այլև, տալով հսկայական կորուստներ, լքեցին իրենց գյուղերն ու փախան Քուռի ձախ ափը: Գյումրուրդացիներն այս փայլուն հաղթանակից հետո պարտության մատնեցին նաև Հոգամի թուրքերին և տեղահան արեցին նրանց: Հայերն ու վրացիները թուրքերի դեմ փայլուն հաղթանակ տարան նաև Ասպինձայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում:

Իհարկե, այս և մյուս հաղթանակներն ունեին տեղական նշանակություն, իսկ ընդհանուր ռազմաճակատում դրության դերը Թուրքիան էր, որը սողալով առաջ էր շարժվում:

Թուրքական բանակները 1918թ. մայիսի 15-ին, համարյա առանց դիմադրության հանդիպելու, գրավեցին նաև Ալեքսանդրապոլը: Այդ ընթացքում Վեհիբ փաշան մտադիր էր դեպի Բաքու և Երևան արշավելիս ապահով թիկունք ունենալու համար լուծել նաև Ախալքալաքի հարցը: Նրա ուղարկած կանոնավոր զորքերը մայիսի 7-ին Չըլդըրի թուրքերի հետ հարձակվեցին Կարծախի վրա: Այդ ժամանակ Կարծախ և Սուլդա գյուղերում էր գտնվում Ախալքալաքի գունդը: Թշնամին զգալով, որ պաշտպանների զգոնությունը թուլացած է, գիշերային գրոհով հանկարծակիի բերեց նրանց և գրավեց Կարծախի բարձունքներին տեղադրված երկու թնդանոթները: Վաղ առավոտյան

«ուշքի եկած» հայկական զորքերը ցույց տվեցին համառ դիմադրություն: Կռվեցին մինչև վերջին փամփուշտը/այնքան քիչ էր, որ երկու օր հազիվ հերիքեց/: Մայիսի 8-ին/21-ին /մեր զորքերը ստիպված նահանջեցին:

Թուրքերը մեծ ուժերով հարձակվեցին գավառի հարավ-արևելյան հատվածի՝ Սաթխայի գյուղական հասարակության գյուղերի վրա: Մեծ Խանչալի գյուղի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ: Մեծխանչալեցիներին օգնության հասած Սաթխայի զինված ուժերը Հ.Խանոյանի և Գ.Սուքիասյանի հրամանատարությամբ փայլուն հաղթանակ տարան թշնամու դեմ և ստիպեցին նրան նահանջել 1877թ. սահմանից այն կողմ: Թշնամին տվեց բազմաթիվ կորուստներ՝ սպանված, վիրավոր, գերի:

Մայիսի 8-ին Սաթխայի 220 հոգուց բաղկացած կանոնավոր զորքին միացավ Կարծախից նահանջած հայկական զնդի այն վաշտը, որը կազմված էր Սաթխայի գյուղական հասարակության գյուղերի/Սաթխա, Խոջաբեկ, Օրոջալար, Մեծ Արագյալ, Փոքր Արագյալ, Գանձա, Փոկա/ քաջորդիներից: Վաշտն իր հետ բերեց թնդանոթ և զնդացիր: Վաշտի հրամանատարն էր սաթխացի սպա Ստեփան Կոպալյանը:

Վերջապես, մայիսի 13-ին/26-ին/, Սաթխայի վրա ուստեց Ադրաբան՝ թուրքական բազմաթիվ կանոնավոր զորքերի հետ: Առավոտից մինչև երեկո տևած ճակատամարտն ավարտվեց Սաթխայի հաղթանակով: Թշնամին, բազմաթիվ կորուստներ տալով փախավ իր որջը: Սաթխայի այս փառահեղ հաղթանակների շնորհիվ էր, որ Չըլդըրի թրքությունը թուրքական կանոնավոր զորքերի հետ սիրտ չէր անում Կարծախից առաջ շարժվել դեպի գավառի խորքերը...

Թուրքական զորքերի հրամանատարությունը այնքան մեծ նշանակություն էր տալիս Ախալքալաքի գրավմանը, որ Թիֆլիսի գրավման համար նախապատրաստած 5-րդ դիվիզիայից, որը գտնվում էր Լոռիում, հանեց մի զորամաս և բազմամբոխ թուրք և քուրդ բաշիբոզուկների ուղեկցությամբ մայիսի 17-ին/30-ին/ ուղարկեց Սաթխայի դեմ: Մայիսի 18-ի/31-ի/ առավոտյան ժամը 4-ից անձրևի ու ձյան տակ սկսվեց մի անհավասար ու անավար ճակատամարտ, որը տևեց մինչև ուշ երեկո: Հայ քաջերը չերկնչեցին թշնամու բազմաքանակ, կանոնավոր ու մինչև ատամները զինված զորքերի առաջ: Հայրենասիրության, քաջության, զայրույթի ու ցասման, արժանապատվության զգացմունքներով էր համակվել ամբողջ գյուղի բնակչությունը՝ 3250 մարդ: Ժողովուրդը 17-ի երեկոյան ազգային խորհրդի հետ որոշել էր մնալ ամբողջ գյուղով և կռվել մինչև վերջին մարդը: Որոշումը դաժան էր, բայց արժանապատվությամբ մեռնել սաթխացին գերադասում էր

ստրկական կյանքից: Բայց երեկոյան, երբ արդեն սպառնում էր ուղմամթերքը, ազգային խորհուրդը որոշեց գաղթեցնել կանանց ու երեխաներին, որոնց հորդացած թափարկան գետն անցնելուց հետո միայն այրեքը հետացան՝ մեծ ափսոսանքով լքելով դիրքերը...

Երկուստեք մեծ թվով զոհեր տվեցին: Գերիների վկայության համաձայն՝ թուրքերի զոհերի թիվը ավելի մեծ էր, քան մերոնցը:

Թուրքական զորքը շարժվեց Ախալքալաք: Մաշադիս գյուղի մոտ, գետի ափին մայիսի 19-ին/հունիսի 1-ին/ դիրքեր բռնած հայկական գնդի զինվորները, գլուխորդացիները և մյուս գյուղերի զինված ուժերը չկարողացան դիմադրել թշնամու գրոհին և նահանջեցին դեպի Բակուրիան և Մալկա...

Ատենախոսության հիմնական բովանդակությունը, որոյթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումների մեջ.

Մեմագրություն՝

Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, հր. «Հայաստան», 1992թ.:

Հոդվածներ՝

1. Սաթիս գյուղի 1918թ. ինքնապաշտպանության մասին, «Բաներ Հայաստանի արխիվների», 1986թ., հմր.1:

РЕЗЮМЕ

САМООБОРОНА АХАЛЦИХСКОГО И АХАЛКАЛАКСКОГО УЕЗДОВ В 1918-ГОДУ

Самоборона Ахалцихского и Ахалкалакского уездов в 1918-году

Ныне, когда продолжается национально-освободительное движение в Арцахе, очень актуально данное исследование, цель которого изложить историю самообороны армянского населения Ахалцихского и Ахалкалакского уездов в 1918г.

Работа состоит из двух глав: первая (Ахалцихское героическое сражение в 1918 году) и вторая (Ахалкалакская самооборона в 1918 году).

В 1917г., 5-го декабря, заключив перемирие в Ереване, российское большевистское правительство вывело российские войска с фронта, последствием чего и явилось продвижение турецкой армии в Занказово. Одновременно Турция подняла против занказовского комисариата (Сейма) турецкое население этого региона.

В первой главе рассказывается о том, как турки Ахалцихского уезда хотели создать там автономию, по побуждениям Турецкого правительства и Тифлисского национально-мусульманского совета, окружили город Ахалцих. Однако армянское население, во главе с мэром Зори Боряном, вместе с населением армянских и грузинских деревень, находясь 6 месяцев в кольце блокады, героически сражались. Они имели ряд блестящих побед и одолели Османской Турции лишь по решению Грузинского правительства...

Во второй главе рассказывается о том, как в это же время также вооружалось население Ахалкалакского уезда, 76% которого составляли армяне. Несмотря на ряд блестящих побед армянского населения Ахалкалакского уезда против местных турок и османской регулярной армии, Ахалкалакский полк и сельские отряды по невнимательности Занказовского Сейма, в результате бездарности уездных властей, потерпели поражение.

в 1918-ом году 7-го и 8-го (20-21) мая вблизи села Карнек
и 18 мая, вблизи села Сатха.

80 тысяч армян переселились в леса Бакуриани и в Цалку. Меньше-
вистское Правительство Грузии не разрешило им продвигаться вглубь
страны, в результате чего и явилась смерть 40 тысяч армян от
голода и эпидемии.

Подписано к печати 19.07.36 г. формат бумаги 60 x 84 1/16

1,0 печ.л. Зак. 132 Тираж 70

Типография Арм СХА ул. Теряна 74